

УДК [351.74:342.7](477)

О. В. Федосова

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Розглянуто актуальні теоретико-прикладні питання забезпечення прав і свобод людини й громадянина, погляди науковців на поняття та зміст термінів «права та свободи людини й громадянина», визначено етимологію терміна «забезпечення» та його зміст, а також механізм забезпечення прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів.

Права і свободи людини постійно збагачуються і розвиваються. Це об'єктивна закономірність прогресу демократичного суспільства. Змінюються не тільки обсяг, характер прав, а й внутрішній зміст, матеріальні умови і юридичні засоби їх забезпечення. Права людини нерозривно пов'язані із суспільними відносинами, вони є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їхніх вчинків і діяльності, запобігання протиріччям, протиборству, конфліктам. За своєю суттю вони нормативно формулюють ті умови і способи життєдіяльності людей, які об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, суспільства і держави. Не випадково сучасна юридична наука і практика приділяють максимальну увагу забезпеченню прав і свобод людини на всіх рівнях і за допомогою різноманітних засобів. Важливість дослідження цих питань обумовлена вимогами Конституції України, де життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека особи визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини, їх гарантії складають зміст і цілі державної діяльності. Ствердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. У світлі цих основних положень особливого значення набувають питання забезпечення прав і законних інтересів громадян, які з тих або інших причин залучаються у сферу діяльності правоохоронних органів України. Суттєвою ознакою правоохоронної діяльності є те, що застосовувані в процесі її здійснення юридичні заходи повинні неухильно відповідати закону або іншим правовим актам, прийнятим на основі

закону. Тільки на їх основі допускається застосування конкретних заходів впливу і чітко визначається їх міра та зміст [2, с. 17–23].

У багатьох наукових дослідженнях та спеціальній літературі звертається увага на особливості забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності правоохоронних органів держави. Ці питання активно досліджували такі вчені, як С. С. Алексєєв, О. М. Бандурка, І. Л. Бородин, М. В. Вітрук, В. П. Гетьман, М. М. Гуренко, Ю. В. Климник, І. П. Козаченко, Ю. Ф. Кравченко, П. С. Кузьменко, О. А. Лукашова, П. М. Рабінович, В. Я. Тацій, В. М. Тертишник та ін. Однак вивчення відповідних матеріалів засвідчило, що стан наукової розробки теоретико-прикладних питань за даною проблемою не повною мірою відповідає вимогам сьогодення.

Мета публікації полягає у проведенні аналізу теоретико-прикладних питань забезпечення прав і свобод людини й громадянина в діяльності правоохоронних органів, дослідженні поглядів науковців на поняття та зміст термінів «права та свободи людини й громадянина», визначенні етимології терміна «забезпечення» та його змісту, а також механізму забезпечення прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів.

Загальновизнано, що права людини – це комплекс можливостей і вимог людини в особистій, соціальній, економічній, політичній і культурній сферах, властивих їй природі, що характеризують її правовий статус стосовно держави, визнаних і законодавчо оформлених у зовнішньому (міжнародному) і внутрішньому (державному) або тільки у міжнародному праві, і гарантованих усім міжнародним співтовариством, без яких вона не може існувати як повноцінна істота. На нашу думку, вирішення теоретико-прикладних питань забезпечення прав і свобод людини й громадянина в діяльності правоохоронних органів потребує комплексного, міждисциплінарного дослідження. Тому для їх правильного вирішення необхідно провести аналіз наукових досліджень з різних галузей права, оскільки серед науковців відсутня єдина позиція щодо визначення окремих понять і самого механізму забезпечення прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів.

Наприклад, О. А. Лукашова вважає, що права людини – це певні нормативно структуровані властивості та особливості буття особи, які виражають її свободу і є невід’ємними та необхідними способами й умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами [3, с. 11–12]. М. В. Вітрук формулює поняття прав і свобод людини як матеріально обумовлених, юридично закріплених та гарантованих можливостей індивіда володіти й користуватися конкретними соціальними благами [4, с. 83–87]. П. М. Рабінович стверджує, що основні права людини – це певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах і об’єктивно зумовлені досягнутим рівнем

розвитку людства (економічним, духовним, соціальним), які мають бути однаковими для всіх людей [5, с. 9].

Права людини мають природну основу і є невід'ємними для кожного індивіда, вони наднаціональні та екстратериторіальні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання й захисту. У разі ж закріплення прав людини в законодавчих актах конкретної держави вони стають і правами громадянина цієї держави. Права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою, в якій він розраховує не тільки на захист своїх прав від незаконного втручання, але й на активне сприяння держави щодо їх реалізації. Статус громадянина впливає з його особливого правового зв'язку з державою – інституту громадянства [1, ст. 4]. Сучасній Конституції України властиве розмежування термінів «людина» і «громадянин». Більшість статей розділу II Конституції України починається словами: «Кожен має право ...». Такий підхід узгоджується із законодавчою практикою міжнародного співтовариства. За загально визначеними нормами міжнародного права невід'ємні права і свободи кожної людини, незалежно від наявності у неї громадянства, мають поважатися будь-якою державою. Ця гуманна норма забезпечується ст. 26 Конституції України, відповідно до якої іноземці та особи без громадянства мають такі самі права, свободи і обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами України і міжнародними договорами.

Отже, права громадянина – це сукупність прав людини, що отримали своє закріплення у нормативно-правових актах і які складаються з природних прав людини, а також прав людини, що виникали у процесі розвитку суспільства і держави. Права громадянина обов'язково повинні закріплюватись у конституціях та інших законодавчих актах, а держава має їх декларувати і забезпечити.

Під час розгляду змісту і визначення поняття «права людини» в науковій літературі та законодавстві вживається також формулювання «права і свободи людини». Теоретичне вирішення питання відносно людської свободи є дуже складним, оскільки воно передбачає визначення співвідношення особистого та суспільного, індивідуального та загального, частини і цілого. Значення свободи полягає не в тому, що вона надає можливість жити без турбот, а в тому, що вона передбачає розвиток окремої людини, її вдосконалення [6, с. 35].

Хоча у більшості випадків терміни «права» і «свободи» вживаються як синоніми, все ж таки різниця між ними існує. Якщо йдеться про наявність в особи права, то цьому протиставляється обов'язок влади здійснити певні дії, спрямовані на реалізацію цього права. Якщо йдеться про свободу, то це означає, що існує певна сфера життя індивіда, якої влада не повинна торкатися, тобто це заборона втручатися у певну сферу життя індивіда. Розходження між термінами «права» і «свободи» у змістовому аспекті полягає

в тому, що «свободи» передбачають невтручання держави у їх здійснення, а «права», навпаки, прямо передбачають таке втручання у вигляді сприяння їх реалізації.

Свобода, на думку В. П. Гетьмана і Ю. В. Климника – це фактична і юридична можливість людини чинити діяння (діяти або не діяти), робити те і так, що і як особа бажає та вважає за необхідне, за умови, що при цьому безпідставно і протиправно не обмежуються права інших людей та не заподіюється невинувата шкода іншим людям чи суспільству в цілому [7, с. 36].

Досліджуючи питання щодо особливостей діяльності правоохоронних органів держави з точки зору забезпечення прав і свобод людини й громадянина, більшість авторів акцентують увагу на аналізі таких важливих і подібних, але не тотожних термінів, як «забезпечення», «охорона», «захист» [8, с. 87; 9, с. 40–43; 10, с. 61–65].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «забезпечення» розглядається здебільшого з точки зору цивільного права (забезпечення позову, забезпечення виконання зобов'язань), а також категорій фінансового права та права соціального захисту (забезпечення грошей, забезпечення кредиту, соціальне забезпечення). Зокрема, під «забезпеченням виконання зобов'язань» прийнято розуміти «...спеціальні заходи майнового характеру, що спонукають до точного і неухильного виконання зобов'язань», а під «соціальним забезпеченням» – систему державних заходів, спрямованих на надання матеріальної допомоги громадянам, що вийшли на пенсію, захворіли, втратили працездатність та ін. Зокрема, термін «забезпечити» тлумачиться як обов'язок «постачати щось у достатній кількості, задовольняти когось, що-небудь у якихось потребах» або «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось. Захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [11].

Термін «забезпечення» досить часто використовується в юридичній літературі, а також в управлінській і правоохоронній практиці. Під цим поняттям розуміють механізм дії загальних і спеціальних (правових, психологічних та управлінських) гарантій, які виступають як умови і засоби досягнення поставленої мети. При цьому слід визначити, яка мета стоїть перед суб'єктами права, особливо представниками правоохоронних органів у процесі дотримання і захисту прав і свобод громадян.

Загалом механізм забезпечення прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів можна уявити у вигляді двох підсистем. Перша – система охорони, яка включає в себе правові засоби, які встановлюють межі законного обмеження індивідуальної свободи громадян (засоби гарантування) та забезпечення законності під час застосування заходів примусу, що обмежують таку свободу (засоби охорони). Система охорони діє постійно і спрямована на припинення протиправних посягань на свободу громадян з боку посадових осіб правоохоронних органів. Друга – система захисту –

становить єдність правових засобів, що забезпечують поновлення порушеного права, притягнення до відповідальності винних, відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням (засоби гарантування), та організації діяльності правоохоронних органів щодо реалізації юридичних засобів захисту прав і свобод людини (засоби захисту). Необхідність застосування засобів захисту виникає у випадку порушення прав і свобод людини посадовими особами. Використання правоохоронними органами зазначених заходів регламентується законами та іншими правовими актами, які доповнюються організаційною та контрольно-наглядовою діяльністю, яка дозволяє реалізувати ці правові акти і тим самим запобігти незаконним посяганням з боку окремих посадових осіб на права і свободи людини.

У юридичній літературі науковці часто проводять розмежування між цими поняттями. Так, С. С. Алексєєв під захистом розуміє державно-примусову діяльність, спрямовану на здійснення «відновлювальних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [12]. Інші автори під забезпеченням конституційних прав і свобод розуміють систему їх гарантування, тобто систему загальних умов та спеціальних (юридичних) засобів, що забезпечують їх правомірну реалізацію. Так, М. М. Гуренко зазначає, що гарантування прав і свобод людини та громадянина з боку держави є законодавчо визначеною системою засобів, які застосовуються у двох площинах: до порушення прав і свобод, тобто засоби охорони, та ті, які допомагають нормальному процесу реалізації прав і свобод. До таких засобів віднесені дії, що направлені: на попередження порушень прав і свобод, на ліквідацію причин, які їх породжують, та усунення перешкод (які не містять у собі ознак правопорушення); активні дії суб'єктів з метою поновлення порушеного права, припинення протизаконних дій як перешкоди реалізації конкретного права [13].

Досліджуючи ці питання, І. А. Бородін дійшов висновку, що поняття «охорона» і «захист» перебувають в одній площині, тому що вони мають єдиний критерій виміру – права і свободи людини та громадянина. Потреба в охороні та захисті конституційних прав і свобод виникає, як правило, у разі їх порушення, наявності певних перешкод на шляху їх використання, конфліктних ситуацій щодо їх вирішення та у разі інших випадків. Скажімо, охорона прав охоплює заходи профілактики, що здійснюються до порушення прав, а їх захист – це всі правові заходи після вчинення порушення. Тобто охорона (захист) прав і свобод у єдиному механізмі їх реалізації виступає як певна самостійна стадія зі спеціальними цілями та завданнями, які здійснюються примусовими заходами. Такий підхід має позитивний характер, оскільки спрямований на відокремлення профілактичних заходів від власне охоронних. Щодо решти змісту понять охорони та захисту прав і свобод громадян, то вони співпадають [6].

Ю. Ф. Кравченко під забезпеченням прав і свобод людини розуміє створення умов для їхнього здійснення. На думку автора, цей процес передбачає три елементи (напрямки державної діяльності): сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загально-соціальних гарантій); охорона прав і свобод людини (шляхом впровадження заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод людини); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного права, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [14, с. 130].

Аналіз думок науковців свідчить про те, що окремі автори під забезпеченням конституційних прав і свобод громадян розуміють систему гарантій, тобто систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, що забезпечують їхню правомірну реалізацію, а в необхідних випадках і охорону [15, с. 169], а інші – діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян щодо здійснення своїх функцій, компетенції та обов'язків з метою створення оптимальних умов для організації правомірного здійснення прав і свобод людини [16, с. 3–5]. Спільною для всіх наведених визначень є думка про те, що забезпечення прав і свобод – це створення сприятливих умов для їх реалізації та охорони.

Особливої актуальності ці питання набувають у процесуальній та оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів. Забезпечення захисту прав і свобод людини означає здійснення процесуальної діяльності в такому порядку, формі й режимі, при яких втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця або здійснювалося б лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої потреби, коли іншими засобами вирішити завдання правосуддя неможливо [17, с. 142].

Важливе значення у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина має правосвідомість працівників правоохоронних органів. Проведене нами дослідження [18] показало, що вона залежить від наявності дієвого нормативно-правового регулювання підстав та умов проведення оперативно-розшукової діяльності, а також особливостей державного, судового й відомчого контролю та прокурорського нагляду за цією діяльністю. Важливою гарантією забезпечення прав і законних інтересів громадян у сфері оперативно-розшукової діяльності є те, що ця діяльність здійснюється на чіткій правовій основі. У чинному Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [19] сформульовані завдання і принципи цієї діяльності, серед яких особлива роль приділяється законності проведення оперативно-розшукових заходів з дотриманням прав і свобод особи під час їх проведення. Механізм захисту прав і свобод громадян забезпечується, по-перше, оскарженням громадянином незаконних, на його думку, оперативно-розшукових дій, що порушили його права і не відповідають його законним інтересам; по-

друге, відомчим і судовим контролем, прокурорським наглядом за цією діяльністю.

Тому одним з елементів забезпечення конституційних прав і свобод громадян в оперативно-розшуковій діяльності є її правове регулювання, що складає матеріальну основу юридичних гарантій законності цієї діяльності. У даному випадку – це спеціальні нормативно-правові засоби (норми права і правові санкції), що забезпечують виконання вимог законів і відомчих нормативних актів учасниками відносин, що виникають у сфері застосування спеціальних сил, засобів і методів, а також відновлення їх порушених прав.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що під забезпеченням прав і свобод людини та громадянина слід розуміти основу на вимогах дотримання чинного законодавства діяльність правоохоронних органів України щодо охорони і захисту прав і свобод громадян при виконанні ними службових обов'язків, а також поновлення цих прав у разі їх порушення.

Проведений аналіз наукових досліджень показав, що за часи незалежності України фахівцями різних галузей права було зроблено значний внесок у розробку теоретико-прикладних питань забезпечення прав і свобод людини й громадянина у правоохоронній діяльності. Автор вважає, що існування різних точок зору, різних підходів і трактувань, різних варіантів вирішення правових, організаційно-управлінських та оперативно-тактичних питань – явище цілком закономірне і відповідає ідеї розвитку науки. Однак, на думку автора, ці питання саме у сфері діяльності правоохоронних органів на монографічному рівні досліджені ще недостатньо і тому потребують подальшої комплексної наукової розробки.

Список літератури: 1. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]:– Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>. – Редакція від 01.02.2011. 2. Бандурка О. М. Права і свободи людини та громадянина, судовий їх захист / О. М. Бандурка, О. А. Пушкін // Концепція розвитку законодавства України : матеріали. наук.-практ. конф. (Київ, травень 1996 р.) / Ін-т законодавства Верховної Ради України ; [за ред. В. Ф. Опришка]. – К., 1996. – С. 17–23. 3. Лукашева Е. А. Права человека : учеб. для вузов / Е. А. Лукашева. – М. : Норма ; ИНФРА, 1999. – 312 с. 4. Витрук Н. В. О некоторых особенностях использования решений Европейского Суда по правам человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации и иных судов / Н. В. Витрук // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 1. – С. 83–87. 5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змін. – К. : Атіка, 2001. – 176 с. 6. Бородін І. Л. Про права та свободи громадян як соціально-правові категорії / І. Л. Бородін // Держава і право. – Вип. 19. – 2003. – С. 35–39. 7. Гетьман В. П. Що таке свобода і право у демократичній державі / В. П. Гетьман, Ю. В. Климник. – К. : [б. в.], 1996. – 36 с. 8. Козаченко І. П. Охорона і захисна функції оперативно-розшукової діяльності / І. П. Козаченко // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 87–100. 9. Кузьменко П. С. Поняття, основні

риси та класифікація обмежень особистих конституційних прав і свобод людини / П. С. Кузьменко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 40–43. **10.** Лукашева Е. А. Совершенствование деятельности государства – необходимое условие обеспечения прав человека / Е. А. Лукашева // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 61–65. **11.** Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад., гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1427 с. **12.** Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1999. – 336 с. **13.** Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав та свобод людини та громадянина : монографія / М. М. Гуренко. – К. : Логос, 2002. – 252 с. **14.** Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави : монографія / Ю. Ф. Кравченко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 406 с. **15.** Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі : монографія / В. М. Тертишник. – Д. : Юрид. акад. МВС України, 2002. – 432 с. **16.** Тацій В. Я. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної правової, соціальної держави / В. Я. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2000 – № 4 (23). – С. 3–19. **17.** Використання в кримінальному процесі матеріалів оперативно-розшукової діяльності та гарантії захисту прав і свобод людини : монографія / В. М. Тертишник, О. В. Негодченко, І. П. Козаченко, К. В. Антонов. – Д. : Юрид. акад. МВС України, 2004. – 184 с. **18.** Федосова О. В. Забезпечення прав і свобод громадян в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Федосова Олена Валеріївна. – Х., 2009. – 228 с. **19.** Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T213500.html. – Редакція від 19.05.2011.

Надійшла до редколегії 23.12.2012

Рассмотрены актуальные теоретико-прикладные вопросы обеспечения прав и свобод человека и гражданина, взгляды ученых на этимологию термина «обеспечение» и его содержание, а также механизм обеспечения прав и свобод человека в деятельности правоохранительных органов.

The pressing theoretical and practical issues of rights and freedoms of man and citizen providing are considered, scientists' views on etymology of term «providing» and its essence, and also mechanism of providing of human rights and -freedoms in the law enforcement authorities activity are examined.